

УДК 347.61

Вікторія Кожевникова,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри галузевих правових наук

Київського університету права Національної академії наук України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ «ОБМЕЖЕННЯ» З ІНШИМИ ПРАВОВИМИ КАТЕГОРІЯМИ У ПРАВІ

Стаття присвячена аналізу доктринальних підходів до правової категорії «обмеження» у праві. Встановлюється неоднозначність сучасних наукових підходів, плутанина щодо сутності понять «обмеження», «межі», «заборони», що зумовлена цілями та задачами окремо взятої галузі права. Зосереджується особлива увага на правовій природі схожих за змістом правових категорій, висвітлюються ознаки та встановлюються відмінності обумовлених інших за змістом правових категорій.

Ключові слова: межі, обмеження, заборона, ліміт, обтяження, обов'язок, право, правова категорія, співвідношення, нормативний зміст, здійснення права, особисті немайнові права, майнові права.

Постановка проблеми. Важливим є дослідження близьких за змістом до категорії «обмеження» інших правових категорій (межі, заборони, обов'язки, дозволи, ліміти) та їх співвідношення й співіснування в доктрині сімейного права. Отже, аналіз співвідношення правових категорій необхідно провести з метою недопущення використання категорії «обмеження прав» там, де повинні використовуватись інші подібні за змістом правові категорії [1, с. 340]. Виключення використання інших подібних категорій у праві дозволить установити сутність поняття «обмеження» саме в сімейному праві.

Досліджуючи доктринальні підходи до правової категорії обмежень у науці в цілому, з огляду на філософію права, теорію права, можна стверджувати, що немає єдності у розумінні цих понять. Це може призвести до неправильного використання понять «межі», «обмеження», «заборони» та їх застосування в актах чинного сімейного законодавства.

Вирішити таку проблему видається за можливе шляхом виявлення у праві подібних за змістом інших правових категорій, встановлення їх співвідношення з категорією «обмеження».

Зараз у юридичній літературі іноді трапляється плутанина у застосуванні понять «межі» та «заборони». Так, В. І. Синайський, наприклад, не бачив відмінності між межами та обмеженнями права власності. Він зазначав: «Щоб чітко уявити собі право власності, необхідно визначити встановлені законом межі, тобто обмеження права власності» [2, с. 177]¹. Такий підхід є неможливим за сучасних умов, оскільки межі та обмеження є двома різними за змістом правовими категоріями, сутність яких необхідно встановити. Тому подальше дослідження буде спрямоване на встановлення

сутності правової природи правових категорій «межі», «заборони», «обтяження» та їх співвідношення з категорією «обмеження» (тобто визначення їх спільних і відмінних ознак).

Межі, як стверджував В. П. Грибанов, є невід'ємною властивістю будь-якого суб'єктивного права, межі можуть бути ширшими чи вужчим, але вони завжди існують [3, с. 22], оскільки за відсутності встановлених законодавством меж право перетворюється на свавілля та тим самим взагалі перестає бути правом. При цьому автор слушно зазначав, що визначення меж здійснення цивільних прав не є обмеженням таких прав. Однак така позиція свідчить, що межі права – це межі можливостей, які становлять зміст права, а здійснення права – це динамічний процес реалізації таких можливостей.

Про відмінності категорій «межі права» та «обмеження права» говорив Б. С. Ебзеев. Зокрема, він зазначав: «Іманентні межі основних прав зафіксовані в Конституції, та за своєю спеціальною і юридичною природою відрізняються від обмежень основних прав. Ідеться про межі дозволеної та захищеної Конституцією свободи індивідів. У даному разі не обмежуються їхні основні права, а визначаються їх межі, нормативний зміст і коло правомочностей, і є імплементовані межі». Під обмеженнями автор розуміє «дозволені Конституцією та встановленими законами вилучення з конституційного статусу особи і громадянина, тобто зменшення матеріального змісту основних прав» [4, с. 36]. Отже, виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що межі є більш загальним поняттям порівняно з обмеженням права, тобто всередині меж установлюються правові обмеження. Так, наприклад, установлений у сімейному законодавстві (ст. 22 СК України) шлюбний вік чоловіка та жінки, з моменту якого вони можуть укласти шлюб, (вісімнадцять років) є межею здійснення права. Обмеженням права у цьому разі може бути заборона укладення шлюбу осіб, які є однієї статі, шлюбу між родичами прямої лінії споріднення, недопущення

¹ Цит. по Камышанский В. П. Ограничения права собственности : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». – СПб., 2000. – С. 177.

полігамного шлюбу, невизнання шлюбу, укладеного через представника тощо. Таким чином, межі здійснення права можуть лише впливати на здійснення права, вказувати на правоздатність. Обмеження, у свою чергу, визначають неможливість здійснення прав на певному етапі.

О. А. Михайленко, проаналізувавши норми чинного законодавства, констатувала, що засоби окреслення меж права за своєю суттю є не чим іншим, як сукупністю критеріїв для визначення обсягу дозволеної поведінки [5, с. 6]. Разом із тим, виходячи з предмета свого дослідження, автор дає окреме визначення меж здійснення права приватної власності: «це сукупність юридичних критеріїв, визначених за допомогою заборонювальних або зобов'язувальних норм, що окреслюють рамки правомірної діяльності власника з реалізації належного йому права [5, с. 6]. Якнайточніше окреслення меж суб'єктивного права приватної власності зумовлено необхідністю будь-якої держави розумно встановити межі, що враховують взаємосуперечливі інтереси, надаючи максимально можливого обсягу свободи одному, водночас дотримуючи тотожних прав іншого через регламентацію всіх і кожного певними рамками, гарантуючи запобігання соціальній напруженості та конфліктам. Адже нормальне соціальне буття та суспільний розвиток вимагають досягнення гармонії одиничного та цілого незалежно від типу суспільно-економічної формації. Отже, межа, на думку автора, окреслює рамки правомірної діяльності через призму критеріїв, визначених за допомогою правостановлювальних (зобов'язувальних) норм.

В. І. Ємельянов вважає, що немає необхідності дотримуватися довгих тлумачень, а достатньо перефразувати це словосполучення за рахунок того, що суб'єктивне цивільне право – це межа дозволеної поведінки, і тоді таке визначення буде таким: межі здійснення дій у межах дозволеної поведінки [6, с. 54]. Тому суб'єкти сімейних правовідносин здійснюють свої особисті немайнові та майнові права в межах, установлених СК України та іншими нормативно-правовими актами, моральними засадами суспільства.

Правова категорія «межі права» являє собою таке. По-перше, це – міра дозволеної поведінки в сімейних відносинах, що дозволяє праву окреслити рамки правомірної діяльності особи. По-друге, межі права встановлюються та існують у будь-якій правовій державі для забезпечення належного виконання прав та обов'язків суб'єктів сімейних правовідносин. Тому категорії «межі права» та «обмеження прав» співвідносяться як загальне та спеціальне. Межі – це загальне, оскільки містяться у будь-якому акті чинного сімейного законодавства та є належними для кожної особи (батьків, дітей, родичів, подружжя тощо), а обмеження – це зменшення матеріального змісту права, належне для виключного кола суб'єктів сімейних правовідносин, які встановлюються державою з метою захисту прав та свобод інших. Незважаючи на те, що ст. 3 СК України наголошує, що одинока особа має права члена сім'ї, проте така особа може впродовж всього життя так і вести самотній спосіб життя

та фактично ніколи не стати суб'єктом сімейних правовідносин, тому для такої людини ЦК України встановлює межі дозволеної поведінки. У рамках таких меж фізична особа і здійснює покладені на неї особисті немайнові та майнові права, тому що учасником цивільних правовідносин особа є завжди. Отже, обмежити можна право, а визначити – межу дозволеного права.

Правова категорія «заборони» широко використовується та має практичне застосування в актах сімейного законодавства. Іноді спостерігається певна плутанина понять «обмеження прав» та «заборона прав», нечітко визначено їх співвідношення.

У працях розробників цієї проблеми можна знайти висновки, що, з одного боку, заборони та обмеження є ідентичними за змістом правовими категоріями, з іншого ж – навпаки, обмеження та заборони є різними за своєю сутністю поняттями, які мають у праві розмежовуватись. Вважаємо за необхідне розглянути у своїй праці підходи тих і інших з метою всебічного дослідження вказаного явища. Н. Є. Болвачова висловлює слушну думку, що обмеження виступає у формі заборон [7, с. 15]. Автор наголошує на єдності, зазначаючи при цьому, що обмеження не можуть існувати окремо від заборон, тому їх зміст слід розуміти однаково. Звідси обмеження може проявлятися у такому стані, як, наприклад, обов'язок, розпорядчий дозвіл тощо.

О. В. Малько зазначає, що заборона являє собою «такі державно-владні стримувальні засоби, які під впливом відповідальності мають стримувати можливі протиправні дії, які спричиняють шкоду як особистим, так і суспільним інтересам» [8, с. 59]. Проте таке визначення за своїм змістом є загальним та повною мірою не відбиває сутності поняття заборони як правової категорії. Розробники теоретико-правового підходу до співіснування категорій «обмеження» та «заборони» у праві слушно зазначають, що кожна заборона – це, по суті, обмеження права, проте не кожне обмеження у сфері права є заборонаю [8, с. 63], що дозволяє говорити про те, що обмеження і заборона співвідносяться як родові і, відповідно, видові поняття. Кожна заборона обмежує право суб'єкта здійснювати певні дії, проте не кожне обмеження базується на забороні.

Ф. Н. Фаткуллін при цьому відзначив, що «обмеження близьке до заборони, проте воно розраховане не на повне вилучення того чи іншого суспільного відношення, а на стримування його в дуже обмежених рамках» [9, с. 157]. Заборона здійснення учасником правовідносин певних дій не означає повного позбавлення особи участі в цивільних (сімейних) правовідносинах, заборона утримує осіб у певних рамках.

Для більш повного визначення сутності категорії «обмеження права» необхідно розглянути її у парі з поняттям «заборона», вважає професор В. П. Камишанський. На його думку, заборона покладає на громадянина обов'язок не здійснювати певних дій. Разом із тим заборона спрямована на недопущення дій, здатних завдати шкоду окремій особистості або суспільству в цілому [2, с. 177]. Тому заборона обмежує особу, разом із тим сприяє попередженню та недопущенню

вчинення суб'єктом правовідносин незаконних дій. Обмеження, на думку автора, утримуючи особу в реалізації своїх суб'єктивних прав, водночас надає можливість здійснення його окремих правомірностей третіми особами. Виходячи з вищезазначеного, вчений розробив власне визначення категорій «обмеження» та «заборона». Отже, під забороною розуміють спосіб правового регулювання, який дозволяє витіснити небажані, несправедливі, недоречні суспільні відносини за межі правового поля. Обмеження права, у свою чергу, дозволяє залишити певні суспільні відносини в межах правового поля, його не можна розглядати як правове явище, прирівняне до заборони [2, с. 177]. Правове обмеження як елемент правового регулювання відрізняється від заборони тим, що якщо заборона за своїм змістом вказує на юридичну неможливість певної поведінки, яка фактично можлива, то правове обмеження являє собою не лише юридичний, а й фактично неможливий варіант поведінки. «Правове обмеження, на відміну від заборони, неможливо порушити». Тому заборону можна вважати складовою частиною обмеження.

В. Г. Назаренко з цього приводу стверджує, що заборона – це правові обмеження, котрі складаються з обов'язку утриматися від протиправних дій [10, с. 135]. Заборону слід розглядати як вид обмежень права. Заборона покладає на суб'єкта конкретного правопорушення обов'язок не здійснювати певні дії, які здатні завдати шкоду особистості або суспільству в цілому. Основна мета правових обмежень у демократичній державі – узгодження інтересів особи і держави.

Переходячи безпосередньо до дослідження категорій «обтяження» та співвідношення такої категорії з обмеженням, слід зазначити, що насамперед є проблема використання та правового застосування категорій «обтяження».

Є дві протилежні точки зору: одна – стосовно ідентичності понять: «термін обмеження і обтяження є однорідними поняттями», друга розглядає «обмеження і обтяження як дві самостійні правові категорії», тобто поняття, що не збігаються (обтяження об'єкта і обмеження права) [11, с. 4]. Необхідно висвітлити кожне із зазначених тверджень для формування власного підходу до співвідношення правових категорій «обмеження» і «обтяження» та встановлення змісту окремо взятої категорії.

Прихильник першої точки зору (стосовно однорідності понять «обтяження» та «обмеження») О. Г. Ломідзе розглядає «обмеження» і «обтяження» як універсальні терміни для визначення наслідків установлення на підставі ряду суб'єктивних прав»² [12, с. 37]. Разом із тим деякі вчені, а саме І. Ю. Аккуратов, М. М. Коршунов, А. А. Хореев, вважають, що обмеження та обтяження ускладнюють право особи при здійсненні нею права власності, фактично ототожнюють ці поняття [13, с. 68]. Однак такий підхід не вважається прийнятним у науці. Та, незва-

жаючи на помилкове застосування категорій «обмеження» і «обтяження» в актах чинного законодавства (наприклад, ст. 111 ЗК України), законодавець все ж таки окремо застосовує та відрізняє ці категорії. Так, у ч. 3 ст. 1241 ЦК України зазначається: «Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку».

Як слушно зазначає Є. О. Мічурін, згідно з ЦК України, як «обмеження» не охоплюють «обтяження», так і навпаки – «обтяження» не охоплюють «обмеження» [1, с. 340]. Тобто автор наголошує на відмінностях, які, за своєю сутністю, впливають на зміст зазначених понять. Існує позиція, що обтяженням можуть позначатись права третіх осіб на майно, звідси обтяженням є такі ускладнення для власника, які залежні від його права і являють собою додаткові права інших осіб на його річ [14, с. 33].

О. М. Лужина слушно зазначила, що «обмеження та обтяження, що визначають правову основу цих двох явищ, мають специфічний предмет регулювання і спеціальні норми». Разом із тим авторка під «обтяженням» розуміє наявність додаткових обов'язків, підстави виникнення яких передбачено законодавством [15, с. 37], міру можливої поведінки суб'єктів правовідносин, яку вони встановлюють між собою самостійно з урахуванням норм чинного законодавства, тобто обтяження передбачає наявність додаткових зобов'язань. Обтяження ґрунтується на волі суб'єкта, котру він здійснює у вигляді правочинів. Обтяження можуть установлювати додаткові права та виявлятися в додаткових обов'язках. Так, у ч. 4 ст. 157 СК України йдеться, що батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини. Той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків. Отже, виплата моральної та матеріальної шкоди у разі невиконання умов договору вважатиметься обтяженням прав та пов'язаних із ними обов'язків.

Слід зазначити, що іноді в СК України обмеження виражаються через обов'язки. Деякі вчені ототожнюють саме категорію «обмеження» та категорію «обов'язок». Як справедливо зазначає Є. О. Мічурін, обов'язок може визначити дію окремих обмежень, зумовити існування окремих майнових прав фізичних осіб, яке виявляється в покладанні на особу, стосовно якої діє обмеження, обов'язку вчинити певну дію, передбачену законом [1, с. 340]. Тому, окрім того, що обмеження в сімейному праві можуть бути висловлені у вигляді заборон, обтяження, у свою чергу, не є різновидом обмежень та виражаються у вигляді додаткових зобов'язань, які в низці випадків неналежного здійснення права (невиконання) покладаються на суб'єкта сімейних правовідносин. А обов'язки, у свою чергу, є різновидом обмежень, які можуть застосовуватись у вигляді обмеження майнових прав.

² Цит. по Лужина А. Н. Ограничение и обременение прав на недвижимое имущество в России и Франции : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – М., 2006. – С. 37.

Так, наприклад, діти мають обов'язок з утримання непрацевдатних батьків (тим самим обмежуються у своїх майнових правах): повнолітні дочка та син зобов'язані утримувати батьків, що є непрацевдатними та потребують матеріальної допомоги. Винятки із загального правила стосуються лише тих батьків, які були позбавлені батьківських прав, і ці права не були поновлені, та батьків, що ухилялись від виконання своїх батьківських обов'язків. У такому разі у дітей не виникає обов'язку з утримання батьків (ст. 202, 203 СК України).

Висновок.

Отже, з точки зору структури норми сімейного права обмеження в гіпотезі зазначаються як правові підстави у вигляді юридичних фактів, за наявності яких виникає обмеження конкретного права. У диспозиції розкривається зміст певного правового обмеження та викладаються певні заборони, призупинення, обов'язки. Межі сімейних прав установлюються для всіх суб'єктів відповідних правових відносин та зазначаються в актах чинного законодавства. Обмеження ж, у свою чергу, характерні для встановлення окремих сімейних прав, суб'єктів сімейних правовідносин відповідно до особливостей, умов і порядку здійснення відповідних прав.

Список використаних джерел:

1. Мичурин Е. А. Осуществление и ограничение имущественных прав : монография / Е. А. Мичурин. – М. : Юрист, 2011. – 340 с.
2. Камышанский В. П. Ограничения права собственности : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / В. П. Камышанский. – СПб., 2000. – С. 177.
3. Грибанов В. П. К вопросу понятия права собственности / В. П. Грибанов // Осуществление и защита гражданских прав. – М. : Статут, 2000. – С. 22.
4. Эбзеев Б. В. «Круглый стол» журнала «Государство и право». Принципы, пределы основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву /

Б. В. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 36.

5. Михайленко О. О. Речово-правові обмеження права приватної власності за Стародавнім Римським та сучасним цивільним правом України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес сімейне право міжнародне приватне право» / О. О. Михайленко. – Запоріжжя, 2003. – С. 6.

6. Емельянов В. Запрет злоупотребления гражданскими правами / В. Емельянов // Законность. – 1999. – № 10. – С. 54.

7. Болвачева Н. Е. Ограничения как средства гражданско-правового регулирования / Н. Е. Болвачева // Актуальные проблемы гражданского права : сборник статей / под ред. О. Ю. Шиловцова. – М. : НОРМА, 2003. – С. 15.

8. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект / А. В. Малько. – Саратов : Изд-во СГУ, 1994. – С. 59, 63

9. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань, 1987. – С. 157.

10. Назаренко Г. В. Теория государства и права : учебное пособие / Г. В. Назаренко. – М., 1999. – С. 135.

11. Долинская В. В. Ограничение права собственности: понятие и виды / В. В. Долинская // Закон. – 2003. – № 11. – С. 4.

12. Лузина А. Н. Ограничение и обременение прав на недвижимое имущество в России и Франции : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А. Н. Лузина. – М., 2006. – С. 37.

13. Аккуратов И. Ю. К вопросу об ограничениях и обременениях права собственности / И. Ю. Аккуратов, Н. М. Коршунов, А. А. Хорев // Государство и право. – 2000. – № 6 – С. 68–69.

14. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності : монографія / О. В. Розгон. – Х. : ФОП Лисак Л. С. – 2006. – С. 33.

15. Лузина А. Н. Ограничение и обременения прав на недвижимое имущество в России и Франции : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А. Н. Лузина. – М., 2006. – С. 37.

Статья посвящена анализу доктринальных подходов к правовой категории «ограничения» в праве. Устанавливается неоднозначность современных научных подходов, отмечается путаница в сущности понятий «ограничения», «границы», «запреты», обусловленная целями и задачами отдельно взятой отрасли права. Сосредотачивается особое внимание на правовой природе подобных по содержанию правовых категорий, освещаются признаки и устанавливается отличие оговоренных других, сходных по содержанию правовых категорий.

Ключевые слова: границы, ограничения, запрет, лимит, отягощения, обязанность, право, правовая категория, соотношение, нормативное содержание, осуществление права, личные неимущественные права, имущественные права.

The article is devoted to the analysis of the doctrinal approaches of the legal category "restriction" in the law. The ambiguity of modern scientific approaches, confusion, and the essence of the concepts of limitations, limits, prohibitions, which are determined by the goals and objectives of a particular branch of law, are established. Special attention is paid to the legal nature of content similar to the legal categories, features are highlighted and the distinction between the other categories in the content of the legal categories is determined.

Key words: Limits, restrictions, prohibitions, limits, encumbrances, obligations, rights, legal category, relationships, normative content, exercise of rights, personal non-property rights, property rights.